

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНІВ І. МАЗЕПИ, І. САМОЙЛОВИЧА, Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КУЖБУШКУ 1749 р.

У статті розповідається про гетьманські портрети, які збереглися в учнівському альбомі малярської майстерні Києво-Печерської лаври середини XVIII ст.

Ключові слова: гетьмани, зображення, альбоми, І.Мазепа.

Незважаючи на знищення російською владою прижиттєвих портретів І. Мазепа після відомих подій 1708-1709 р., все ж частина їх завдяки певним обставинам збереглася і дає можливість нам побачити образ гетьмана таким, яким він був у початковий період правління.

Одне з таких зображень залишилося в учнівських кужбушках малярської майстерні Києво-Печерської лаври середини XVIII ст. Зазначимо, що при авторитетному духовному закладі з кінця XVII ст. фактично працювала фахова художня школа, де досвідчені ченці-маляри вчили учнів-«молодиків» малювати ікони, розписувати стіни церков, робити заставки для релігійної літератури.

Вихованці малярської майстерні спочатку вчилися зображувати людські фігури, тіла у різних ракурсах, пейзажі, після цього – займалися копіюванням з гравюрних оригіналів (2, с.73) різних сюжетів на релігійні та міфологічні теми тощо. Результатом їхніх студій ставали навчальні альбоми з малюнками. Останні називали кужбушками, кунштами, кунштбухами.

За одним з описів, учні послуговувалися зразками в 315 посібниках-альбомах зображень на різну тематику, а також 589 гравюрами (2, с.72).

Відомий гравер Олександр Тарасевич, який був ігуменом Києво-Печерської лаври, залишив після своєї смерті 15 посібників-«кунштов» (2, с.70-71). За нашими підрахунками, у них налічувалося понад 1600 аркушів графічних творів. Серед цього спадку, очевидно, й зберігалися свого часу заборонені портрети наближеного до царівни Софії Василя Голіцина, гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепа. В. Голіцин після дворцевого перевороту в 1689 р. у Москві був відправлений на заслання. Так само потрапив до Сибіру й І. Самойлович. І. Мазепа у 1708 році Петром I був оголошений «изменником».

Незважаючи на це, у другій половині 1740-их років образи цих опальних діячів копіюють учні. Як на нашу думку, найперше пояснення цьому банальне: прихований свого часу альбом О.Тарасевича після його смерті перейшов у користування навчителю-майстру, який вже не міг знати, як виглядали насамперед вороги Петра I. Справді, від часу створення оригіналів вищезгаданих зображень пройшло майже 60 років. Отож вони мали зацікавити копіюста та його наставника насамперед як особливо вдалі зразки для виконання навчального твору.

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

Однак тематика кужбушка №5 (історичні діячі) дає можливість зробити припущення, що автор, роблячи копії, все ж упускав деякі моменти (прикрашене обрамлення портретів В. Голіцина та І. Мазепи). Отже, він мав інформацію про тих, кого малював. Так, Олександр Тарасевич, якому належить копія портрета В. Голіцина (оригінал виконав Леонтій Тарасевич. – **Авт.**), дає титул князя, його герб, вірш на клейноді. А у кужбушку він зображений просто як якийсь впливовий козацький правитель з булавою без прикрашальних деталей (Іл.3). Гетьман І. Мазепа взагалі намальований без герба, булави. Таким чином, це певною мірою свідчило про деяку самоцензуру.

Іл. 1. Іркліівський-Перехрестенко. Портрет Івана Мазепи (1749). Копія з твору О. Тарасевича.

У кужбушку №5 на 77 аркушах вміщені копії портретів князів, королів, церковних діячів, знатних осіб. Більшість образів правителів є перемальовками з «Родослів'я князів австрійських» книги Вольфганга Кіліана, виданій у 1623 р. Цей альбом гравірувальних робіт привіз у Київ О. Тарасевич, який користувався ним як посібником для навчання художників-«молодиків» (7, с.238). Майстерна техніка виконання В. Кіліаном образів князів, монархів слугувала взірцем для кількох поколінь художників. Але у лаврській школі для кількох учнівських робіт із кужбушку №5 за зразок правили твори, виконані відомим українським гравером Олександром Тарасевичем (портрети митрополита Кипріяна Жоховського (1683), святого Клета (1688), полковника охтирського Івана Перехреста (1689), писаря, секретаря казначейства Великого князівства Литовського Андрія Завіші (1670) та настоятеля Полоцького монастиря Йосафата Бражича (1680). Скопіювали «молодики» і твір Леонтія Тарасевича – портрет стольника великого литовського Кароля Станіслава Радзивілла (1692).

Схоже, чи не всі з виконаних копій у кужбушку №5 належать Опанасу Іркліівському-Перехрестенку. Саме так він підписується на аркуші 6, а на інших або своїм ім'ям, або прізвищем. Він не тільки поставив автограф на своїх творах (портрети В. Голіцина, І. Мазепи), а й позначив деякі з них 1749 роком. Контекст доби прояснює, чому саме тієї пори не випадково в учнівському альбомі поряд із відомими історичними діячами з'явилися небажані для російської імперії персонажі.

Як нам видається, усе це було пов'язане з очікуванням змін у Гетьманщині після приходу до влади імператриці Єлизавети Петрівни. Оскільки її фаворитом став вихідець з України Олексій Григорович Розумовський, провідні діячі козацтва, духовної сфери зажили надією на істотне поліпшення ситуації у краї. У 1744 році під час помпезного візиту* цариці до Києва Єлизаветі Петрівні старшини у Глухові, а потім представники полків у дорозі вручили чолобитні, в яких просили дозволу на обрання гетьмана. Адже майже 10 років до того царський уряд всіляко ігнорував вирішення цього питання, тримаючи автономію у невизначеності, фактично підпорядковуючи її своїм військовим намісникам. Єлизавета Петрівна з 29 серпня до середини вересня прожила у Києво-Печерській лаврі, де була вражена побаченим, почутим. Для неї спу-

* У її світі було більше 230 осіб, перед Глуховом цей кортедж зустрічали у парадній формі 10 козацьких полків. Для забезпечення переїзду Гетьманщиною царських вельмож, їхніх слуг з полків було мобілізовано 12400 коней (5, арк.143). Крім цього, у місцях перепочинку старшини зосередили велику кількість продовольчих запасів (наприклад, у Глухів звезли 60 яловичь, 60 телят, 300 баранів, 198 ягнят, 272 півні, 1170 курчат, 1170 курей, 128 індуків, 298 гусей, 610 качок, 229 поросят, 60 кабанів, 11300 яєць, 12300 грибів, 110 відер волоського вина, 86 відер кримського вина, горілки 843 відра та ін. (5, арк.143, 143зв.).

деї Києво-Могилянської академії співали канти, читали вірші, керівництво навчального закладу вручило панегірик, написаний префектом Михайлом Козачинським (6, с.25). Фаворит цариці отримав красиво оформлений «Родовід Розумовських» (6, с.25). Лаврська малярня підготувала для почесних гостей низку графічних творів. Після цього візиту до Санкт-Петербурга поїхала делегація із трьох генеральних старшин для вирішення, залагодження усіх наболілих українських справ. Один з них, генеральний хорунжий Микола Ханенко, у своєму щоденнику зазначав, що 24 червня 1745 р. «рано был у графа Розумовского и учинил он мне декларацию дел, сказал, дожидатися праздника» (1, с. 246), 18 вересня того ж року «рано подал Алексею Григориевичу Розумовскому краткий мемориал о нуждах некоторых малороссийских» (1, с.256) і лише наступного року, 6 березня, після багатьох обідів, зустрічей представники України отримали від фаворита «декларацию о бытии гетмана» (1, с.268). Однак тільки у травні 1747 р. цариця Єлизавета видала указ про обрання гетьмана (4, арк. 229). У ньому імператриця, посилаючись на прохання українців, «указала ныне в Малой России гетману по прежним тамошным правам и обыкновениям быть» (5, с.149). Та виконання цього рішення розтягнулося майже на три роки. Лише у 1749 році були здійснені організаційно-підготовчі роботи для обрання у лютому 1750 р. Кирила Розумовського гетьманом.

Зображення кужбушка №5 у світлі цих подій набувають додаткової значимості. Образ фаворита царівни Софії В. Голіцина з булавою (3, арк.43) мав показати цариці, що О. Розумовський як фаворит теж міг би взяти у руку булаву і бути гетьманом. Портрет вісімнадцятирічного Юрія Хмельницького (3, арк.56, Іл.5), якого 11 вересня 1659 р. частина козаків обрала своїм зверхником Гетьманщини, теж давав солідний аргумент на користь тієї тези, що вирішити проблему можна і з допомогою такого ж молодого і недосвідченого Кирила Розумовського, брата фаворита. Портрет І. Мазепи (3, арк.44) у кужбушку був наступним після В. Голіцина. Очевидно, при цьому малося на увазі, що у 1687 році обрання його гетьманом повністю залежало від фаворита царівни, саме він подав натяк старшинам на цю кандидатуру. Зображення І. Самойловича (3, арк.54, Іл.4) в альбомі теж пов'язується з портретом В. Голіцина: адже останній був ініціатором його зміщення, заслання до Сибіру. Тобто групування цих образів у кужбушку явно переслідувало певну мету: показати, що фаворит завдяки своєму впливу міг визначати кандидатуру гетьмана, впливати на його подальшу долю.

Зрозуміло, роботи Опанаса Ірклієвського-Перехрестенка, напевне, були відголоском тих обговорень, розмов, які-

*Іл.2. Тарасевич О.
Іван Мазепа. Фрагмент з
гравюри «Хрещення Хри-
ста» (до 1695 р.)*

*Іл. 3. Ірклієвський-Перехрестенко О.
Портрет Василя Голіцина (1749 р.)
Копія з твору О.Тарасевича.*

Іл. 4. Іркліївський-Перехрестенко О. (?)
Портрет Івана Самойловича.

незабаром російській імперії значиму перемогу на міжнародному рівні, фактично був укладений довгоочікуваний союз між державами. Зазначимо, що історик Д. Яворницький оприлюднив правдоподібний переказ про те, що священник Кирило Тарловський у збудованому під Козельцем палаці для цариці та фаворита таємно їх вінчав (8, с.230). Саме завдяки цьому його тоді ж забрали до Санкт-Петербурга, де він, потрапивши у вищий світ, став навіть тимчасовим сповідником майбутньої імператриці Катерини II.

Звертаючи увагу на ці реалії тієї доби, вважаємо, що саме вони найпевніше стали причиною появи образів гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, Ю. Хмельницького у кужбушці. Адже тут не натрапляємо на портрети ні Д. Апостола, І. Скоропадського, ні Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Виговського. Хоча «повернення з-під сукна» саме «изменників» може бути пов'язане й з елементарною цікавістю владців до осіб, котрі залишили помітний слід в історії.

Зупинимось детальніше на портреті І. Мазепи (Іл.1). Такий ретельно виписаний образ гетьмана у ранній період його правління до цього був невідомий. Оскільки талановитий учень Опанас Іркліївський-Перехрестенко виконував тушшю, олівцем досить точні копії зі зразків, не має сумнівів, що він загалом успішно упорався з поставленим завданням. В основу його твору-копії, очевидно, лягла якась гравюра Олександра Тарасевича, виготовлена ним до 50-річного ювілею гетьмана або до зведення якось собору в першій половині 1690-их років. Образом І. Мазепи-крито прикрашали багато відреставрованих, новопобудованих церковних споруд. На гравюрі «Хрещення Христа», присвяченій відкриттю Богоявленського собору, поряд з царями Іоаном та Петром зображений Іван Мазепа (Іл.2). У композиції цього твору, де

Іл. 5. Іркліївський-Перехрестенко О. (?)
Портрет Юрія Хмельницького.

ми було сповнене життя учнів та вчителів малярні у 1740-их роках. Припускаємо, що для цариці та О. Розумовського до їхнього візиту готувався великий альбом зображень князів, гетьманів. Привертає увагу в кужбушці №5 і портрети двох сановитих осіб (3, арк.51): схоже, учень зробив ескіз зображень цариці та О. Розумовського (Іл.6). Над їхніми головами зависли весільні корони. Копіст скористався більше всього зразком, який готувався для гостей. Важко сказати, чи він був вручений цариці та її улюбленцю. Унизу під ними намальована стрічка з написом «Бреслау», що, мабуть, символізувала приєднання у 1743 р. цариці до договору, підписаному раніше у цьому місті у 1742 р. Згідно з ним, Росія ставала союзницею Англії та Австрії. Зображення ніби натякало: церковне вінчання Єлизавети Петрівни з О. Розумовським принесло

у центральній частині унизу вміщений герб гетьмана, правителі Московії та Гетьманщини стоять віддалік від головного дійства як довірені спостерігачі. Їхні образи подані не крупним планом. Тому їй не дуже деталізовані, конкретизовані. Водночас зображення І. Мазепи головними рисами співпадає з тим, яке намалював Опанас Іркліївський. В останнього воно чіткіше, насиченіше.

Подібний образ гетьмана бачимо і в композиції Нікейського собору в Софійському соборі.

Вищезгадані три портрети І. Мазепи подані практично в одному й тому ж ракурсі – дещо повернутими обличчями праворуч, однаковою формою зачіски.

Лише в учнівській роботі очі гетьмана звернені до неба, до Бога, перед яким український керманіч постає передусім як рядовий християнин, молільник, вірний захисник православної віри. Саме така ідея проглядається у цьому творі.

На жаль, Опанас Іркліївський-Пережуренко в історію українського мистецтва увійшов лише за малюнками, вміщеними в його учнівському альбомі. Подальша доля його невідома. Згідно з практикою тієї доби художники-ченці здебільшого не залишали своїх автографів при малюванні релігійних сюжетів, ікон у церквах.

Іл. 6. Зображення цариці Єлизавети та О. Розумовського (?).

1. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1723 – 1753 г. – Киев: типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1884. – 524 с.

2. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1983. – 180 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.229. – Од. зб.5. – Альбом № 5. Навчальні малюнки учнів іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври. 1749 – туш; акварель; олівець. – 155 арк.

4. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 229. – Арк. 229.

5. ІР НБУВ. – Ф. VIII, 151м/51. – Збірник документів, XVIII ст. – 163 арк.

6. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Київ: ДАКККіМ, 2008. – Частина I.

7. Степовик Д. В. Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 495 с.

8. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т.І. – 319 с.

В статтє рассказывается о гетманских портретах, которые сохранились в учебном альбоме малярной мастерской Киево-Печерской лавры середины XVIII ст.

Ключевые слова: гетманы, изображения, альбомы, И. Мазепа.

The article deals with hetman' portraits, which were saved in the student's album of the Kyiv Pechers'ka Laura' art studio of the middle of XVIIIth century.

Keywords: hetmen, images, albums, I. Mazepa.